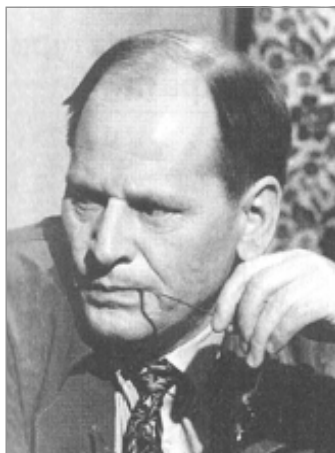

Жулинський Микола Григорович (1940 р. н.). Академік НАН України з 1992 р. З 1991 р. – директор Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка. Автор книжок “Пафос життєствердження” (1974), “Людина як міра часу” (1979), “Людина в літературі” (1983), “Наближення” (1986), “Із забуття в безсмертя” (1991), “Слово і доля” (2002), “То твій, сину, батько” (2004), “Відстані” (2006), близько 600 статей, передмов, оглядів, серії розвідок про несправедливо замовчуваних письменників.

Лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка, республіканської премії в галузі літературно-художньої критики (тепер ім. О.І.Білецького), премії фундації Антоновичів. 1993 р. Світовий конгрес українців відзначив М.Г.Жулинського найвищою нагородою закондонних українців – медаллю Св. Володимира – за видатний внесок у науку та політичну діяльність.

Микола Жулинський

БУВ “ОДНОЧАСНО І ВЧЕНИМ, І ГРОМАДСЬКИМ ДІЯЧЕМ НА ПОЛІ КУЛЬТУРИ”

У статті висвітлюється науково-педагогічна та громадська діяльність першого директора Інституту Тараса Шевченка (нині – Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка) Дмитра Багалія.

Ключові слова: українська культура, національне відродження, Інститут Тараса Шевченка

Mykola Zhulynsky. He was a scientist and a statesman on the cultural field

This article explores the scientific, pedagogical and public activity of Dmytro Bagaliy, Taras Shevchenko Institute's first director.

Key words: Ukrainian culture, national revival, Taras Shevchenko Institute.

Так сам Дмитро Багалій визначив сутність своєї п'ятдесятирічної подвижницької діяльності напередодні власного сімдесятиліття. Учений мав моральне право з гордістю говорити про свою “невпинну наукову й громадську працю”, бо й сам, викладаючи на папері “саможиттєпис” у формі “Автобіографії”, був приємно вражений тим огромом наукових і громадських діянь, які здійснив на своєму віку. Серед найважливіших своїх наукових досягнень Дмитро Іванович вважав дослідження історії Слобожанського краю в усіх аспектах – соціально-економічному, історично-географічному, археологічному, етнографічному, освітньому, культурному, науковому. Зокрема, він досліджував історію заснування і становлення міста Харкова й Харківського університету, відшукав в архівах Петербурга, Києва, Москви, Харкова понад 20 творів Сковороди та його епістолярій, науково опрацював усе це й підготував до друку. Своєрідним компасом для археографічних пошуків ученого стала бібліографія, яку склав учень філософа М.Ковалинський.

Багалій Дмитро Іванович

Образ філософа Сковороди слугував для вченого-подвижника своєрідним духовним ідеалом. “...Був людиною з гостро окресленою індивідуальністю”, – так висловився Дмитро Багалій про Григорія Сковороду, який у “Дружній розмові про душевний мир” переконував, що лише тоді плодоноситиме суспільства сад, коли “...кожна людина не лише добра, а й споріднену собі, розливу по всьому складу діла, відправляє роботу”. Академік Дмитро Багалій “відправляє роботу” сумлінно, бо вважав, слідом за Сковородою, сродну працю

найдосконалішою формою вираження людської сутності, найефективнішим засобом самореалізації особистості. “Праця – живий і невсипущий рух усієї машини, доки не вивершиться справа, що сплітає творцеві своєму вінець радості”, – писав у “Дружній розмові про душевний мир” український філософ.

І хоча Дмитрові Івановичу не судилося завершити написання історії України в шести томах (вийшов за життя тільки перший, присвячений Слобідській Україні), проте ґрунтовну монографію “Український мандрівний філософ Г.С.Сковорода” він видрукував 1926 року згідно зі спеціальною постановою уряду радянської України. Загалом Дмитро Багалій написав близько 350 наукових праць (десять із них – окремі дослідження, присвячені життю і творчості видатного українського філософа), перші з яких побачили світ ще 1894 року. А за рік до цього вчений виступає з ініціативою видати зібрання творів Григорія Сковороди. Він сам підготував перший том, опублікував його, а от другий оприлюднити не дозволила цензура.

В “Автобіографії. 50 літ на сторожі української культури” Дмитро Іванович із гордістю згадує про те, як він ініціював низку заходів щодо відзначення 200-ї річниці з дня народження філософа, зокрема урочисте засідання в Соціальному інституті імені Артема, на якому виступав із доповіддю. Особливо пишався вчений тим, що у зв’язку зі сторіччям із дня смерті Григорія Сковороди, а саме 1894 року, він як голова Харківського історично-філологічного товариства сприяв ремонтів надмогильного пам’ятника в селі Пан-Іванівці, де помер філософ, опублікував першу монографію про його життя і творчість.

У наші дні, коли ми відзначили вже 285 років із дня народження Григорія Сковороди, мимоволі хочеться уявити той осінній день далекого вже 1922 року, коли Дмитро Багалій прибув на урочистий мітинг у Пан-Іванівку (з ініціативи мешканців село було перейменоване на Сковородинівку) з нагоди відкриття пам’ятника на могилі філософа-старчика. Пам’ятник з епітафією М.Ковалинського постав завдяки ініціативі селян села Сковородинівки та за їхні власні кошти. Дізнавшись про це, надзвичайно зворушений Дмитро Іванович відмовився від попереднього плану і програми своєї промови й почав розповідати про життя мандрівного філософа дохідливо, наводячи нові виявлені ним цікаві факти. Зокрема, розповів про те, як розшукав у Харківському історичному архіві документальні свідчення про місце народження Г.Сковороди, про його батьків і родичів, спростувавши твердження одного з біографів філософа, ученого Г. де Кальве про те, що Г.Сковорода начебто був сином священика. Там, біля пам’ятника, а також під час скромної поминальної вечері вчений розповідав про свої пошуки рукописів філософа, про їх значення для глибинного осягнення істинної суті й природи вчення Г.Сковороди.

Безперечно, активне й системне дослідження Дмитром Івановичем життя й морально-філософських поглядів Григорія Сковороди стимулювало громадський інтерес до цієї унікальної постаті в історії національної культури. Без цього навряд чи могли б постати напередодні 200-ліття з дня народження три пам’ятники народному філософові – у Сковородинівці, у Чорнухах і в Лохвиці. І всі вони були відкриті за рахунок місцевих коштів.

Дмитро Багалій першим із тих, хто досліджував філософські погляди Григорія Сковороди, обґрунтував оригінальність і системність учення цього “вдумливого, глибокого мислителя”, “генія нашого народу”. “Єдиним, але славетним діячем науки у Слободській Україні був Григорій Савич Сковорода – великий філософ і богослов, перший самостійний філософ не тільки в Україні, але і в Росії...” [3, 202], – такими словами починав свою працю про Григорія Сковороду Дмитро Багалій.

Очевидно, особливе наукове зацікавлення постаттю Григорія Сковороди зародилося у Дмитра Івановича тоді, коли він переїхав із Києва до Харкова, де після двох невдалих спроб знайти пристойне приміщення для проживання оселився разом із дружиною Марією Василівною з роду Олександровичів у будинку О.Потебні. Майже щоденне впродовж дев’яти років спілкування з видатним мовознавцем, літературознавцем надзвичайно стимулювало молодого

доцента Харківського університету передусім у плані науково-дослідних студій. На той час Олександр Потебня очолював Харківське історичне товариство, хоча в Харкові не було навіть спеціального історичного архіву. Щоправда, на хорах актової зали Харківського університету лежали мішки з матеріалами губернського Чернігівського архіву, які за згодою О.Потебні перевіз із Чернігова відомий український історик та етнограф П.Єфименко. Це був “Архів Малоросійської Колегії”, до якого приглядався, проживаючи ще в Києві, Дмитро Багалій.

Чотири роки (1876-1880) провів він на історико-філологічному факультеті Київського університету й саме тоді, у процесі навчання та спілкування з викладачами, визначився з основною науковою спеціалізацією. Це — історія України. Основну роль у науковому “україноцентризмі” Дмитра Багалія відіграв славетний історик Володимир Антонович, який у статусі ординарного професора Київського університету читав курс “русской истории”. Насправді ж Володимир Боніфатійович викладав історію Київської Русі, яку “ховав” за назвою “история южно-западной Руси”. Саме Володимир Антонович прищепив студентові Багалію інтерес, більше того — любов до пізнання історії Волинсько-Галицького князівства, до стародавньої князівської Русі-України, до литовсько-польського періоду в історії України, зокрема доби козаччини, навчив заглиблюватися в історичні джерела, терпляче працювати в архівах, бо ж він був чи не родоначальником українського джерелознавства. Як зазначає В.Кравченко, вплив В.Антоновича на Д.Багалія був настільки вагомим, що “доцільно було б говорити про повну духовну і ментальну спорідненість цих двох представників різних поколінь української інтелігенції” [8, 10]

Володимир Антонович був універсальним істориком, бо в його особі поєднувалися не лише вчений-дослідник української і російської історії, а й археолог, географ, етнограф, нумізмат, палеограф...

Багато важило те, що професор Антонович очолював і Археологічний музей, і Нумізматичний кабінет, і Київський архів давніх актів, і Тимчасову комісію для їх видання. Це були осередки особливої інтелектуальної напруги й розкошування для молодого науковця, який у перші ж студентські роки почав спеціалізуватися в галузі української історії.

Слід зазначити, що за співчутливе ставлення до студентських демонстрацій Дмитро Багалій був відрахований з першого курсу Київського університету. Щоправда, із правом вступу до іншого університету, чим він і скористався. Так Дмитрові Багалію самою долею судилося познайомитися з Харковом, де він півроку провчився в університеті, склав іспити за другий курс і повернувся до київського вузу. Політична атмосфера була тривожною, не сприятливою для українства. Діяли ганебні валуєвський (1863 року) та емський (1876 року) укази про заборону українського письменства, українського слова, було ліквідовано “Юго-Западный Отдел Географического Общества”, згоралося напівліберальне університетське самоврядування. Та Дмитро Багалій успішно закінчив історико-філологічний факультет, і його залишили в Київському університеті для підготовки на професора російської історії. За два з лишком роки він устиг скласти магістерський іспит з російської історії, всесвітньої історії та політичної економії, підготувати й публічно захистити дисертацію “История Северной земли до пол. XIV в.” на здобуття ступеня магістра “русской истории”. Далі життєвий шлях Дмитра Багалія проліг на Слобожанщину — до Харківського університету, де вже багато років була не заповнена кафедра російської історії.

Згодом в “Автобіографії” вчений згадуватиме: “Я йшов туди, як початкуючий молодий вчений (мені тоді було 25 років), був проїнятий гарячим бажанням самому ще вчитися і здобути собі ім’я, щоб зробитися гідним свого нового відповідального звання доцента-вчителя студентської молоді, що з її лав я сам ще так недавно вийшов і що вона мені була така близька і дорога. Нарешті, я йшов до Харківського університету, як свідомий український діяч, що ним мене утворило моє київське оточення, щоб розробляти там непорушену ще зовсім

цілину – краєву історію Слобідської України і тим виконувати обов'язок українського громадянина” [1, 52].

Отже, до Харкова Дмитро Багалій вирушав із високими честолюбними планами, бо встиг дещо розвідати, працюючи над магістерською дисертацією, зокрема докладно ознайомитися з архівом Малоросійської колегії. Важило й те, що коротке навчання в Харківському університеті подарувало молодому вченому знайомство з професором Олександром Потебнею. У Харкові студент Багалій захопився літературою, літературною критикою, зробив перші аматорські кроки в написанні есеїв з історії красного письменства, зокрема, його перу належить праця “Тип Базарова в романе “Отцы и дети” И.С.Тургенева”, яку він подав на суд самому Олександрові Потебні. І хоча славетний мовознавець і літературознавець не викладав на історико-філологічному факультеті, студент-історик Дмитро Багалій із захопленням слухав його лекції на слав'яно-російському відділі, поглиблюючи свої знання слов'янських літератур, російської літератури, порівняльного літературознавства, російської мови...

Ординарний професор історії російської мови О.Потебня як член ради професорів Харківського університету підтримав кандидатуру Д.Багалія для обрання доцентом російської історії, бо пересвідчився у здібностях молодого автора монографії “История Северной земли”. До того ж у листі від 9 березня 1882 р. В.Антонович рекомендував свого учня авторитетному мовознавцю: “...Как прежде, так и теперь я вполне ручаюсь за то, что и способности, и подготовка г. Багалей обещают принести для науки много полезных и вполне солидных трудов” [1, 61].

Дмитро Багалій не випадково тягнувся до найавторитетнішого серед харківського студентства професора. Олександр Потебня, як і професор Микола Сумцов, заслужено вважалися українофілами, обоє належали до харківської української громади; у хаті Олександра Потебні на Підгірній вулиці за чайним столом гуртувалися і прогресивна професура, і здібне студентство. Учений щорічно вшановував пам'ять Тараса Шевченка на громадських панахидах, ініціював проведення в університетській церкві панахиди з приводу смерті вихованця і професора Харківського університету видатного історика М.Костомарова.

Не без впливу професора О.Потебні Рада професорів Харківського університету обирає Дмитра Багалія завідувачем нерозібраного архіву, і вчений разом із колегами-ентузіастами впродовж кількох десятків років не тільки опрацьовував його, а й суттєво поповнив за рахунок матеріалів Полтавського губернського управління, де зберігалася частина справ Архіву Малоросійської колегії, архівів харківських установ. До майбутнього Харківського центрального архіву Дмитро Багалій долучив велику кількість родинних архівів місцевих учених, письменників, громадських діячів... Одне слово, була нагромаджена величезна кількість історико-архівних матеріалів, які відкривали великі перспективи дослідження історії Лівобережної України – Гетьманщини, Слобожанщини, а також самого міста Харкова та Харківського університету. Молодий доцент цією унікальною можливістю вповні скористався, працюючи з дивовижною цілеспрямованістю та зосередженістю. У рамках підготовки до здобуття професорського звання він захищає магістерську дисертацію з історії Чернігово-Сіверської землі, темою докторської дисертації обирає заселення й соціально-економічний розвиток Слобожанщини. Але захистити дисертацію в Харкові йому не дозволяють (захист відбувся в Московському університеті), адже учений переконливо довів, що Слобожанщина – органічна, невід'ємна частина великої України. І хоча Слобідська Україна через своє географічне розташування (межувала з Росією) була найрусифікованішою частиною України, тут домінував український дух у традиціях, звичаях, обрядах, піснях, легендах, переказах...

Дмитро Багалій у процесі глибинного занурення в історію Слобожанщини перейнявся її долею, полюбив її людей, її природу й народну культуру, хоча народився в Києві на Подолі (Спаська вулиця) 7 листопада 1857 р. Тут жили його діди і прадіди, які належали до київського рибальського цеху. До речі, у

цехових книгах у Києві Дмитро Іванович відшукав запис від 12 березня 1766 р.: “Поеднал цех рибальській Олексей Багалеико совсем — с куницею аксамалитом, почестью і за 5 рублей”. Очевидно, цей Олексій Багалеико, який зробив щедрі внески і був прийнятий до рибальського цеху, — прадід ученого.

В “Автобіографії” Дмитро Багалій докладно описує своє дитинство, навчання у приходській дворічній школі, у чотирикласовій прогімназії, згодом у другій київській гімназії, яку він закінчив із золотою медаллю та із занесенням прізвища на мармурову дошку, на історико-філологічному факультеті Київського університету. Звісно, у ті часи навчання велося винятково російською мовою, української мови як окремого предмета ніде не було. Але, як згадає вчений, він і його товариші зростали “під впливом двох стихій — рідної української й шкільної московської, двох мов — української і московської. Так почалося за дитинства, так продовжувалося і далі за часів шкільних. Але українську мову, письменство, наукову й популярну українську літературу — дорогоцінні пам’ятки народної словесности ми знаходили по-за мурами, і я оскільки засвоїв тоді чисту українську мову — народню, літературну й наукову, що міг широко прикласти її в своїй громадській праці. Моя українізація не була примусова, мала стихійний характер і закінчилася за студентських часів до 1880 року. Відтоді з мене — назавсіди вже — зробивсь цілком свідомий українець” [1, 129].

Напередодні свого сімдесятиліття видатний учений, який тільки викладанню курсу історії України віддав 44 роки, з гордістю свідчив, що впродовж останніх 10 років лекційну діяльність “провадив виключно українською мовою” [1, 157]. Це була принципова позиція українського патріота, високоавторитетного вченого, організатора науки, який ще в студентські роки долучився до діяльності українських студентських гуртків, до Старої Громади. Він входив, до речі, до нелегальної студентської організації “Кіш”, випускав “метелики” — популярні книжечки українською мовою...

Особливий науковий авторитет Дмитро Багалій здобув завдяки таким фундаментальним дослідженням, як “Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства” (1887), “Опыт истории Харьковского университета” у двох томах (1893-1904 рр.), двотомної “Истории города Харькова за 250 лет его существования” (спільно з Д.П.Міллером), підготовленої в 1902-1912 рр. Слід також згадати такі новаторські й концептуально, і за багатством джерельної бази праці, як “Історія колонізації Слобідської України”, “Історія Слобідської України”, “Історія колонізації Південної України”, “Історія Чернігово-Сіверської землі”, “Історія міст Лівобережної України”, “Діячі культурного українського відродження” (Франко, Потебня, Сумцов), “Начерк з історії української культури і письменства” (Квітка, Гоголь та ін.), “Українське джерелознавство”, “Начерки з української історіографії”, “Начерки з історії революційних рухів на Україні” та ін.

Особливо важливе значення мала, якщо говорити про дослідження Д.Багалієм української історії, культури, філософії, літератури, його праця “Сочинения Г.С.Сковороды, собранные й редактированные проф[ессором] Д.И.Багалеем. Юбилейное издание (1794-1894) с портретом его, видом могилы, снимками с почерка и вступительною статьею критико-библиографического характера. Х. 1894. 352 стр.”

Це видання, до якого ввійшли виявлені вченим твори та листи філософа, як і пізніша монографія “Український мандрований філософ Григорій Савич Сковорода” (1926 р.), визріло на основі вивчення історії заселення Слобідської України, автономії цього краю, соціального ладу, суспільних станів, промисла, ремесел і торгівлі, побуту, релігії, церковних братств, ролі духовенства, монастирів, зародження й розвитку освіти, пам’яток словесности. Особливу наукову увагу Д.Багалія привернув Харківський колегіум як центр освіти на Слобідській Україні, в якому деякий час працював Григорій Сковорода, а також українське національне відродження в Харкові та на Слобожанщині в ХІХ столітті. Досліджуючи глибинно, в історичному вимірі та в культурологічному плані цей

край, історик з'ясовує, чому мандрівний муж Григорій Сковорода тягнувся сюди душею, чому обрав для вічного спочинку цю землю. Він дослідив, що на землях старої Слобожанщини вже на початку XVII століття вирувала українська стихія, що не тільки в селах, а й у містечках, містах переважали українці. Д.Багалій у своїй чи не найпопулярнішій праці “Історія Слобідської України”, що базувалася на виявлених ним архівних матеріалах, опублікованих у збірнику документів з історії колонізації та побуту Слобожанщини (1886 р.), а також на фундаментальній праці вченого “Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства”, аргументовано доводить, що Харків був і залишається українським містом. У спеціальному розділі “Харків яко українське місто” він пише: “Але у складі населення Харків був, можна сказати, чисто українським містом, бо сюди одразу явилася чимала купа українців – 587 чол. козаків, а з жінками і дітьми се вийде, мабуть, до 2000 чол. Вони з'єдналися в козацьке товариство, поділене на сотні й десятки, з отаманом, сотниками і десятниками на чолі”. І далі вчений на основі архівних свідчень про склад населення в Харкові доходить висновку: “У XVIII ст., у другій четверті сього століття, Харків був чисто українським містом”.

Григорій Сковорода на Слобожанщині переживав духовну спорідненість із її мешканцями, з їхніми звичаями, традиціями, мовою спілкування, мовою пісні, переказу, небилиці, казки... Не випадково Дмитро Багалій цитує опис життя Г.Сковороди, здійснений учнем філософа М.Ковалинським. Цей життєпис учений розшукав у Румянцевському музеї в Москві і вперше його опублікував. М.Ковалинський згадував: Григорій Савич “завжди любив свою рідну мову (українську), і коли писав для свого краю, то й уживав іноді малоросійську мову й правопис”.

Українська доля Слобожанщини була “вчитана” істориком з позиції об'єктивного аналізу численних джерельних свідчень про заселення краю українськими переселенцями-козаками. Цей тривалий в історичному часі процес утвердження українців на досі не заселених степах Дикого поля формувал особливий тип культури пограниччя, яка вирізнялася спочатку природним бродінням україномовної та російськомовної стихій. Та самодержавна політика з уніфікації імперського державного конгломерату шляхом “обрусення”, ліквідації автономій, краєвих прав і козацьких свобод та привілеїв цілеспрямовано формувала російське обличчя Харкова насамперед шляхом закриття народних церковних шкіл з українською мовою навчання, заборони в системі освіти взагалі української мови, прибуття переселенців із Росії, а також з інших країн передусім до Харкова... Д.Багалій докладно відстежує всі чинники поступового відсторонення українського фактору в розвитку краю внаслідок втрати автономії краю, перетворення Харкова спочатку на намісницьке, а згодом губернське місто. І хоча російським колонізаторам вдалося на деякий час перетворити Харків на типове російське губернське місто, утвердити пріоритет російської мови в освіті, управлінні, промисловості, проте духовна “золота нитка” національної мовнокультурної традиції не була перервана, що Дмитро Багалій і доводить переконливо у своїй праці “Історія Слобідської України”. Це чи не перше історико-культурологічне дослідження в Україні початку XX століття, в якому на багатющій джерельній базі синтезовано накопичений упродовж століть досвід формування цивілізаційного образу важливої органічної частини українського етносу – Слобожанщини.

Написав цю книжку Дмитро Іванович напрочуд швидко – буквально за кілька місяців бурхливого і обнадійливого для України 1917 року. Написав українською мовою, щедро наповнюючи стиль викладу прикметними для місцевої говірки словами і зворотами. Можливо, розділи цієї праці були тими лекціями, які професор радо готував і виголошував на постійно діючих курсах з українознавства для вчителів, що були відкриті при Харківському комерційному інституті. Принаймні лекцією “Харків яко українське місто” Д.Багалій відкрив ці курси українознавства влітку 1917 року. Сама назва лекції, якою історик завершує

свою працю “Історія Слобідської України”, смілива і промовиста. Адже ніхто тоді й думки такої не допускав, що Харків можна називати українським містом – домінанта російської мови була настільки очевидною і незаперечною, що годі було навіть припустити можливість його українізації. Але Дмитро Багалій не лише це припускав, а й вірив, що український дух, українська культура, українська мова живуть і готові вихлюпнутися з-під насильницького пригнічення й заборони. Цензурні обмеження української мови його глибоко обурювали, і він не раз – у 1901 та в 1905 роках – публічно протестував, а після обрання в 1906 році ректором Харківського університету домагається викладання бодай частини дисциплін українською мовою.

Науковий і громадський авторитет Д.Багалія був настільки високий, що його обирають міським головою Харкова. Не випадково Харківське міське самоврядування доручило саме Дмитрові Багалію – найавторитетнішому дослідникові історії Слобідської України, історії міста Харкова та його університету – написати з нагоди 250-ї річниці заснування Харкова історію міста. І знову – пошуки матеріалів в архівах Харківської Міської Управи, інших міст, поїздки до Москви, Петербурга, Воронежа... Десять років тривала напружена науково-дослідна робота, яка вилилась у два томи обсягом 568 і 973 сторінки із тридцятьма таблицями стародавніх планів Харкова, зображеннями районів і споруд міста, портретами видатних харків'ян. Жодне місто в Україні та в російській імперії не мало такої ґрунтовної, документально виваженої історії. До речі, і жоден тогочасний університет у Росії не міг похвалитися такою всеохопною історією свого навчального закладу, яку мав завдяки невтомній науково-пошуковій та організаційно-редакторській праці професора Д.І.Багалія Харківський університет. На 146 друкованих аркушах дослідник і редактор-організатор умістив біографії всіх його професорів, відомості про навчально-допоміжні установи, про наукові товариства, про побут викладачів, звичаї університетського життя... Докладно висвітлена роль Харківського університету в поширенні початкової й середньої освіти на просторах Харківської округи, куди входили, зокрема, Слобожанщина, Полтавщина, Катеринославщина, Чернігівщина, Херсонщина, Таврія, інші території, серед них і Київщина. По суті, у цій праці з історії Харківського університету не обійдена увагою жодна значуща постать із професорсько-викладацького корпусу, переважну більшість якого становили іноземці, передусім німці. Загалом викладацький склад заснованого українцем Василем Каразіним університету формувався передусім за рахунок німецької професури, яка не могла себе реалізувати в умовах французького окупаційного режиму й шукала роботу на просторах російської імперії. Слід зважати на те, що російські університети були забезпечені великими правами на самоврядування, їхня корпоративна автономія приваблювала вчених, мислителів із Німеччини, Франції, Австрії... Харківський університет почав діяти на підставі статуту 1804 року, який передбачав виборність усіх працівників, колегіальність в ухваленні рішень, право на надання посад, ступенів, звань, чинів... І хоча центральна влада імперії контролювала університети через стабільне, гарантоване фінансування та шляхом обов'язкового затвердження обраних радою професорів, викладачів і чиновників, проте впливати на внутрішнє університетське життя, втручатися в діяльність навчального закладу не мав права ніхто. Однак університетська автономія в деспотичній російській імперії тривала недовго. Перемога над Наполеоном розв'язала руки реакціонерам, які не без підстав вважали, що саме європейські університети, передусім німецькі, були носіями ліберальних ідей, розпалювали революційний дух молоді, плекали критичне ставлення до влади, релігії, бунтували проти догматизму в освіті й науці.

Д.Багалій не випадково зупиняється в “Автобіографії” на скандальній історії з найавторитетнішим професором філософії Харківського університету Й.Шадом, якого рекомендував сам Й.-В.Гете для викладання в університеті. Міністерство народної освіти російської імперії на чолі з князем О.Голіциним оперативно зреагувало на доноси, зокрема колеги Й.Шада професора-француза А.Дюгура

(до речі, згодом ректора Петербургського університету), який звинуватив авторитетного вченого, автора підручників з історії та теорії натурального права, у пропаганді ідей забороненого в Росії Шеллінга, у критичному ставленні до християнської релігії, у компіляції з праць професора, начебто присутньої в дисертаціях його учнів. За рішенням Комітету Міністрів професора Й.Шада без суду і слідства взяли під варту й 8 грудня 1816 року вивезли в супроводі поліції до Пруссії. Його книжки, визнані небезпечними для імперії, були спалені.

Дмитро Багалій присвятив цій історії спеціальну розвідку “Удаление проф. И.Е.Шада из Харьковского университета. Харьков. 1899. 147 стр.”, в якій докладно описав “акт неприпустимого насильства з боку тодішнього реакційного міністерства народ[ної] освіти, що на чолі його стояв відомий містик князь А.Н.Голіцин...” [1, 114].

Це кричуще порушення університетської автономії, свободи викладання й пошуку наукової істини, прав людини засвідчило, що університетські корпорації втрачають свої привілеї внаслідок посилення адміністративного контролю з боку Міністерства освіти та втрати університетами права самостійно здійснювати цензуру, яке перебрало на себе Міністерство внутрішніх справ.

“Усі названі вище обставини, від фінансових до політичних і моральних, призвели до того, що іноземці й навіть деякі російські піддані першого призову почали покидати Харків і перебиратися в інші міста Російської імперії або повертатися додому. Упродовж 1810—1814 рр. з Харкова виїхали такі вчені, як Л.Якоб (1810), Й.Шнауберт, І.Гут, Белен де Баллю, ад’юнкт М.Крігер, Г.Корітарі, І.Тимковський (1811), К.Роммель, Ф.Гізе (1814)” [7, 88], стверджує сучасний авторитетний дослідник історії Харківського університету, професор Володимир Кравченко.

Д.Багалій з особливою увагою ставився до питання автономії, самоврядування. Не оминув його вчений і досліджуючи історію Гетьманщини, вивчаючи проблеми землеволодіння, займанщини і впровадження кріпосного права на Лівобережній Україні. Зокрема, історії Магдебурзького права в містах Лівобережної України він присвятив шість праць. До речі, дослідження Д.Багалія з історії міст і розвитку міського самоврядування в Україні другої половини XVII—XVIII ст. базувалися переважно на матеріалах і працях видатного вченого-юриста О.Кістяківського, особистий архів якого відшукав і оприлюднив Дмитро Іванович, на дослідженні О.Лазаревського “Описание старой Малороссии”, на працях В.Антоновича, М.Владимирського-Буданова.

Дмитро Багалій також розшукав і опрацював архів О.Лазаревського, зібрав велику кількість оригінальних творів, листів і документів видатного культурного діяча України, засновника Харківського університету В.Каразіна та опублікував 1909 року найповнішу збірку його творчої спадщини.

Професора Дмитра Багалія двічі обирали ректором Харківського університету, який на той час налічував три тисячі п’ятсот студентів. Водночас він був головою управи у справі студентських рухів, які часто виливалися то у студентські демонстрації, то в підпільні студентські сходки. Д.Багалію доводилося буквально днями й ночами вести переговори зі старостами й радою студентських представників, захищати студентів від свавілля влади й терору поліції, ставати на захист жінок-студенток, євреїв, вихованців реальних шкіл і семінарій... Та саме за ці чотири роки перебування на посаді ректора він зумів суттєво розширити територію університету, зокрема добитися надання приміщень для музею мистецтв, історичного архіву, музею археології, нумізматичного кабінету, домігся побудови будинків для хімічного інституту, клініки для нервових і дитячих хвороб, лабораторій технічної і органічної хімії, будови корпусів для юридичного факультету та для кабінетів історико-філологічного факультету...

Напередодні обрання Д.Багалія ректором (1906 р.) було урочисто відзначено столітній (1905 р.) ювілей Харківського університету. З нагоди цієї визначної події завдяки ініціативі та за активної підтримки Дмитра Івановича були удостоєні звання почесного доктора Харківського університету видатний історик України, професор Львівського університету Михайло Грушевський, славетний письменник

і вчений Іван Франко й відома дослідниця історії України Олександра Єфіменко, яка не мала навіть університетського диплома й не встигла ще захистити магістерську дисертацію. Основні свої праці з української історії вона написала в Харкові, але на той час викладала українську й російську історію на Вищих жіночих курсах у Петербурзі. До речі, у 1905 р., ювілейному для Харківського університету, у Санкт-Петербурзі під назвою “Южная Русь” з’являється двотомне видання нарисів, досліджень і зауваг члена Імператорського російського географічного, Московського психологічного, Харківського історико-філологічного, Київського юридичного товариств і почесного члена Полтавської ученої архівної комісії О.Єфіменко [див.:14]. Вона користувалася високим авторитетом як сумлінний дослідник української історії мови, побуту й одягу українців. Її перу належать дослідження життя і творчості Г.Сковороди, І.Котляревського, Т.Шевченка, М.Гоголя. Особливої уваги заслуговує праця О.Єфіменко “Із історії боротьби малоросійського народу з поляками”, а також дослідження діяльності судів у Лівобережній Україні, у Західній Русі, питання землеволодіння... Саме за видатні наукові досягнення історико-філологічний факультет Харківського університету одностайно висунув її кандидатуру на здобуття звання почесного доктора російської історії.

У жовтні 1909 року Д.Багалія переобирають на посаду ректора, але незабаром він складає повноваження ректора у зв’язку з обранням на виборах Академії наук й усіх університетів імперії до Державної Ради Росії, в якій учений-ліберал став чи не єдиним виборним представником університетської освіти й науки (1906 і 1912–1914 рр.). У грудні 1914 року професора Д.Багалія обирають міським головою Харкова, і він керує цим великим містом у часи лютневої революції, вітаючи демократичне оновлення країни.

За політичними поглядами Д.Багалій був соціал-федералістом, українським патріотом, прихильником національного культурного, мовного відродження. Проблема української культури в її історичному розвитку вчений приділяв особливо пильну увагу. Вагому роль у відродженні української культури в ХІХ столітті, на його думку, відіграв Харківський університет, який “взагалі був прихильний до українознавства і дав чимало славетних діячів на сій ниві. Він з самого початку свого існування добре зрозумів, що окрім загальної – мети утворення науки і викладання лекцій – перед ним, яко краєвим центром освіти, поставлена ще одна поважна мета – працювати на користь тієї країни, де він заснувався, для того населення, яке зробило такі величезні жертви для можливості мати вищу школу у своєму рідному краю – у Слобожанщині” [2, 218-219].

В “Історії Харківського університету” Д.Багалій не оминув жодного викладача-українця, жодного професора, котрий спілкувався українською мовою, хоч таких свідомих патріотів було дуже мало. Певна річ, учений особливо вирізняє постать ректора Харківського університету в 40-х роках ХІХ ст., одного із славетних поетів України П.Гулака-Артемівського, який “писав чудовою, яскравою, народною слободсько-українською мовою” [2, 219]. Українське національне відродження в ХІХ ст. не лише на Слобожанщині, а й в усій Україні відбувалося, як наголошує Д.Багалій, завдяки творчій та видавничій діяльності уродженця Слобідської України Г. Квітки-Основ’яненка, який організував у Харкові журнал “Украинский вестник” (1816–1819 рр.) і почав у ньому друкуватися, як і у виданні “Харьковский Демокрит”, що його вів Василь Маслович. Знав Дмитро Багалій, що Григорій Квітка долучився до заснування Харківського університету, написав працю “История театра в Харькове от старинных времен”, сприяв появі без дозволу цензури на харківській сцені “Наталки-Полтавки” Івана Котляревського на бенедіс знаменитого Михайла Щепкіна, знав, що з його ініціативи постало 1812 року в Харкові “Товариство добродіяння”, метою діяльності якого було надання допомоги всім, хто її потребував – без огляду на звання, стать і вік. Саме завдяки Григорію Квітці був заснований навчально-виховний жіночий заклад Харківський інститут шляхетних дівчат; він збирав книжки й кошти на публічну бібліотеку в Харкові, на видання харківських літературних

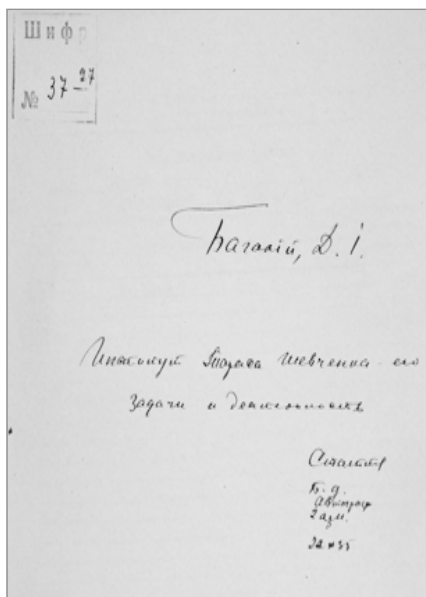
журналів, для заснування кадетського корпусу...

Із великою шаною згадує Дмитро Багалій інших славетних харків'ян М.Костомарова, А.Метлинського, Я.Щоголева, Л.Боровиковського, а також менш відомих, але українців духом і творчістю С.Писаревського, П.Писаревського, П.Кореницького. Намагається не оминати жодного з письменників, дослідників історії України, Слобожанщини, Харкова, жодного вченого, усіх, хто друкувався в харківських альманахах, збірниках, наукових записках, хто працював задля відродження української мови, культури, освіти та науки.

Сам учений завжди шукав ті сфери спільної загальнонаціональної діяльності, де б він міг із максимальною ефективною застосувати свої знання, досвід, ентузіазм. Одразу ж після лютневої революції в Петрограді він очолює місцеву "Просвіту", безкоштовно веде курси з українознавства, ініціює створення першої української гімназії в Харкові... У листопаді 1917 року Центральна Рада призначає Д.Багалія на посаду губернського комісара народної освіти й він починає українізацію повітових шкіл у Харківській губернії. У липні 1918 року, коли перед гетьманом Павлом Скоропадським постала, як зазначає В.Кравченко, "гостра необхідність поєднати у своїй політиці ідеї українського патріотизму з повсякденним життям" [8], авторитетному вченому, політично поміркованому громадському діячеві було запропоновано посаду прем'єр-міністра гетьманського уряду, але Дмитро Іванович рішуче відмовився. В "Автобіографії" він наводить спогади Д.Дорошенка, якому гетьман П.Скоропадський доручив вести переговори з кандидатами на цю посаду:

"Я викликав телеграфно з Харкова пр[офесора] Багалія. Він приїхав. За кандидатуру пр[офесора] Д.І.Багалія промовляло те, що він мав за собою багатий адміністративний досвід: був кілька літ ректором університету, міським харківським головою і нарешті членом Державної Ради від 1906 р. Чужий виключному націоналізму, людина широких поглядів, а в той же час безперечний українець, авторитетний український учений, він міг погодити собою різні кола. Однак, довідавшись, чого я його закликав, пр[офесор] Багалій одмовився від пропозиції стати на чолі нового кабінету. Він заявляв, що твердо вирішив присвятити останок свого життя написанню історії України в 6 томах, щось ось 1-й том уже вийшов (історія Слобідської України), а тепер він працює над другими томами. Ніякі мої умовляння не помогли" [1, 163].

Щоправда, сподівання повністю відійти від громадського життя й зосередитися на науковій діяльності були марними. Д.Багалій погоджується на роль експерта у справі визначення державного кордону між Україною та Росією, водночас він редагує серію книжок культурно-історичної бібліотеки видавництва Харківського кредитного союзу кооперативів "Союз", працює над проектом реформи вищої школи в Україні... Особливо активну участь учений бере в діяльності новоутвореної Української академії наук, дійсним членом (академіком) якої став з часу її заснування (1918 р.). У співпраці з А.Кримським, Є.Тимченком, Г.Павлуцьким Д.Багалій організовує історико-філологічний відділ Української академії наук, розробляє проект майбутньої Національної бібліотеки України, із Агатангелом Кримським намагається удосконалити проект Української академії наук, зорієнтовуючи її на забезпечення національних науково-гуманітарних пріоритетів. Адже такої позиції дотримувався голова комісії з розробки законопроекту про утворення Української

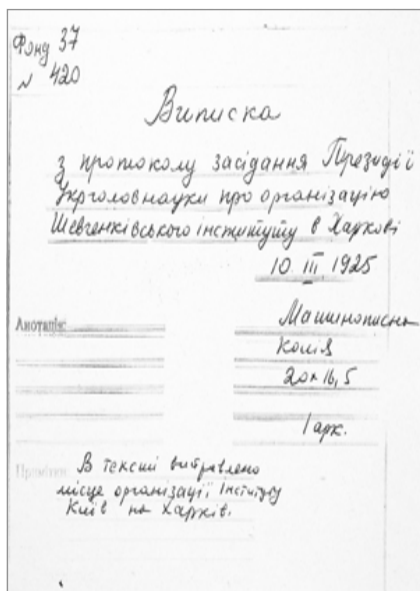
академії наук у Києві академік Петербурзької академії наук В.Вернадський. На першому засіданні комісії 9 липня 1918 р. він наголосив: “Національна вага новітньої Академії лежить у тому, що Академія повинна допомагати зростові української національної самосвідомості та української культури через широке, глибоке, проникливе наукове студювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обійнятого їми краю...” [цит. за: 13, 80].

Отже, не випадково у структурі Української академії наук передбачалося, на пропозицію В.Вернадського, чотири відділи, а першим – основним, пріоритетним – вважався історико-філологічний. На першому його засіданні, що відбулося 8 грудня 1918 року, головою було обрано професора Харківського університету Д.Багалія.

Гуманітарні науки в Українській академії наук посідали чільне місце. Затверджений Статут Української академії наук передбачав лише три відділи – два гуманітарних (із 42 академіками) й один фізико-математичний (із 30 академіками).

Д.Багалія дуже тривожила доля архівів, наукову цінність яких він усвідомлював як ніхто. Тому вчений намагається будь-що вберегти їх від знищення, розпорошення між різними відомствами. Основною метою Д.Багалія було створення централізованої архівної системи в Україні. У січні 1920 р. він очолює архівну секцію Харківського, а згодом і Всеукраїнського комітету з охорони пам’яток мистецтва і старовини, входить до складу Особливої всеукраїнської архівної комісії, його призначають заступником Голови Головного архівного управління УРСР. Майже рік (1923–1924) Д.Багалій очолював Центральне архівне управління УСРР (Укрцентр-архів). Він головує в підготовчій комісії з виявлення та повернення культурних цінностей Польщі, консультує народний Комісаріат освіти, водночас керує кафедрою, деканатом в Академії теоретичних знань, що постала внаслідок реорганізації Харківського університету. Саме завдяки Д.Багалію вдалося (разом із академіком М.Сумцовим) зберегти етнографічний музей при Харківському історико-філологічному товаристві. Навколо Дмитра Івановича гуртуються авторитетні вчені, його учні, послідовники М.Сумцов, В.Барвінський, С.Таранушенко, О.Федоровський, О.Оглоблін, Н.Полонська-Василенко, з якими він працює на створеній ним у жовтні 1921 року науково-дослідній кафедрі української культури. Учений ініціює відзначення ювілеїв видатних українських учених, письменників, діячів культури Г.Сковороди, І.Франка, М.Коцюбинського, Т.Шевченка, очолює редакційний комітет із видання творчої спадщини свого вчителя О.Потебні.

На початку 1926 р. академіку Д.Багалію було доручено організувати “Наукову установу всеукраїнського значення – Науково-дослідний інститут Тараса Шевченка”. Проте, що такий науково-дослідний літературознавчий центр має постати у столиці УРСР Харкові, Д.Багалій знав ще 1924 року, коли на засіданні Укрголовнауки було порушено питання про утворення саме в Харкові Будинку та Інституту Тараса Шевченка. 10 березня 1925 р. президія Укрголовнауки ухвалює: “Визнати доцільною організацію Шевченківського інституту”. Але лише 5 січня 1926 року на засіданні президії Укрголовнауки під головуванням М.Яворського та за участю заступника наркома освіти Я.Ряппо, академіка Д.Багалія, професора О.Палладіна та інших учених було порушено клопотання Організаційного бюро перед Народним Комісаріатом освіти щодо

надання приміщення новоутвореному інституту й затвердження тимчасового його складу. У листопаді 1926 р. директором Інституту призначено члена президії ВУАН академіка Д.Багалія, ученим секретарем І.Айзенштока, науковими співробітниками в Харкові М.Плевака, у Київському філіалі О.Дорошкевича, аспірантами А.Шамрая і М.Новицького.

Очевидно, що організація Інституту Тараса Шевченка, відкриття якого було приурочене до 65-ї річниці смерті Т.Шевченка, мала далекосяжну мету: створити у столиці республіки не лише науково-дослідну установу, а й ідеологічно-пропагандистський центр для ведення масово-виховної роботи в дусі комуністичної партійності й контролю з позицій марксистсько-ленінського методу за становленням нової української літератури. Крім того, республіканське партійне керівництво тривожила активна гуманітарна діяльність Всеукраїнської академії наук у Києві, насамперед прихована опозиційність її наукових лідерів М.Грушевського, С.Єфремова, А.Кримського. Та й сама науково-видавнича діяльність історично-філологічного відділу ВУАН, спрямована передусім на видання творів визначних діячів дожовтневої української літератури, об'єктивне осмислення їхньої творчості, історичного минулого українського народу, насторожувала компартію і змушувала шукати засоби для протиставлення та нейтралізації переважно історико-культурного та культурно-естетичного підходу до оцінки історико-літературних явищ і процесів. Це завдання перед новоутворюваним Інститутом було чітко сформульоване в постанові Ради Народних Комісарів УРСР від 5 липня 1925 р., на чому й наголошував заступник наркома освіти Я.Ряппо в доповідній записці до ВУЦВКА: "Інститут Тараса Шевченка в Харкові закладається згідно з постановою РНК УРСР з 5 липня 1925 р. Інститут Тараса Шевченка є науково-дослідна установа, що ставить собі за мету збирати й зосереджувати матеріали й документи з нової української літератури, про Шевченка насамперед, а також науково досліджувати та популяризувати з погляду матеріального розуміння історичні та історико-літературні явища і процеси. Насамперед життя і діяльність Шевченка на тлі його епохи, а потім взагалі нове українське письменство ХІХ–ХХ вв. і літературно-громадські рухи на Україні" [10, 38].

Проте в перші ж роки діяльності скромний за кількістю працівників Інститут Тараса Шевченка під керівництвом Дмитра Багалія зосередився не на партійно-ідеологічному нагляді за літературним життям в Україні, а на едиційній діяльності. Директор Інституту знав ціну джерельній базі й тому разом із І.Айзенштоком розгорнув величезну роботу з виявлення текстів творів українських письменників, передусім автографів, малюнків, картин Т.Шевченка, придбання, повернення в Україну шляхом обміну або передачею в дар Інституту. Доволі швидко був створений потужний текстовий "арсенал", що дало змогу здійснити низку серйозних видавничих проектів, зокрема видання "Творів" Лесі Українки у дванадцяти томах, Марка Вовчка в чотирьох томах, "Творів" М.Коцюбинського (незавершене), О.Кобилянської в дев'яти томах, І.Карпенка-Карого в шести томах, М.Кропивницького в семи томах, О.Стороженка в чотирьох томах, Панаса Мирного в шести томах (незавершене)... Публікуються індивідуальні монографії, наукові збірники, підручники, особливо багато з'явилося друком праць, присвячених життю і творчості Т.Шевченка. Високим науковим рівнем вирізняються коментарі до багатотомних видань творів класичної літератури.

Наближався 1927 рік — рік 70-ліття видатного вченого, 50-ліття наукової та 40-річчя викладацької діяльності його як професора. З цієї нагоди Рада Народних Комісарів УРСР видає 27 грудня 1927 р. спеціальний декрет, згідно з яким передбачалося опублікувати за державний коштом усі наукові праці ювіляра. Заснованій Д.І.Багалієм у жовтні 1921 р. науково-дослідній кафедрі історії української культури, яку він очолював від першого дня її діяльності до самої своєї смерті, було присвоєне ім'я вченого. Виділялися кошти на діяльність кафедри та бібліотеки, яку він їй подарував, самому ювілярові призначалася персональна пенсія. Ювілейні урочистості проходили і в Харкові, і в Києві за

участю Народного комісаріату освіти УРСР на чолі з М.Скрипником, президії Всеукраїнської академії наук та її президента В.Липського, Всеукраїнської профспілки вчених, яку очолював Д.Багалій... Укрнаука з цієї нагоди засновує щорічну наукову премію імені Д.І.Багалія за кращі дослідження з історії Слобідської, Лівобережної та Південної України.

Усе, здавалося, складалося якнайкраще для авторитетного історика, керівника багатьох наукових інституцій та громадських установ, видатного громадського діяча, який прийняв радянську владу й намагався сумлінно використовувати марксистську методологію у своїх наукових дослідженнях. Прикметний для його попередніх історичних праць акцент на соціально-економічних і класових факторах стає домінантою в нових працях, передусім у монографії “Нарис історії України на соціально-економічній основі” (1928 р.). Учений рішуче політизує свою позицію, намагаючись виступати проти “так званої “об’єктивної науки”, переборює “в собі самому пережитки старого буржуазного світогляду” з демонстративним ілюструванням рішучої самокритики” [9, 122].

Прагнення досвідченого історика поєднати в органічному синтезі розвиток культури та духовності із соціально-економічними процесами й визначити з матеріалістичних позицій основні епохи в історії українського народу як суспільно-економічні формації поглиблювало опозиційне протистояння з М.Грушевським. І хоча Д.Багалій у статті “М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії”, написаній з нагоди 60-річчя вченого, доволі об’єктивно оцінив його наукову діяльність, а працю “Історія України-Руси” назвав першим синтетичним дослідженням історії українського народу, проте багато місця відводив для критики методологічних засад праць М.Грушевського. Особливу увагу Д.Багалій приділив критичній оцінці наукової діяльності істориків львівської школи — колег-однодумців і учнів М.Грушевського, дорікаючи їм за ідеалістичне прояснення історичного минулого України, передусім ролі й значення Київської Русі як української держави, романтизації козаччини, українських гетьманів, зокрема Павла Полуботка.

Очевидно, що більшовицький режим був зацікавлений у протистоянні Д.Багалія і М.Грушевського, усіяло підштовхуючи старшого віком ученого до полеміки з автором “Історії України-Руси”. З цією ж метою святкування 70-ліття Д.Багалія було піднесено на найвищий державний рівень, тоді як 60-ліття М.Грушевського пройшло без особливої уваги з боку радянської влади. Та й боротьба за лідерство в самій Всеукраїнській академії наук посилювала конфлікт між ученими, примножувала кількість прихильників кожного з них. Проте Дмитро Багалій зберігав високу повагу до свого видатного колеги й не дозволяв собі публічно з ним дискутувати, як робив це в полеміці з відомим марксистським істориком Матвієм Яворським на сторінках журналу “Червоний шлях” (1923, № 9).

Важко сказати, наскільки щиро повірив учений в універсальну методологічну силу марксистської теорії, але наприкінці 20-х років ХХ століття він перейшов повністю на висвітлення всієї історії України з матеріалістичних позицій. Готуючи до перевидання свій “Нарис історії України на соціально-економічній основі”, Д.Багалій посилив значення економічних факторів, соціально-економічних зв’язків, класової боротьби в історичному розвитку українського народу. Рішуча політизація наукової діяльності, з кожним роком посилювана партійним керівництвом УРСР, неминуче приводила до надмірної акцентації на соціальних, класових факторах у дослідженні історичних, літературних, культурних явищ, постатей і процесів. Посада директора Інституту Тараса Шевченка зобов’язувала вченого повернутися до вивчення життя і творчості Шевченка, про якого він писав ще в період праці над історією Харківського університету. Ще тоді Д.Багалій намагався поглибити дослідження ролі й місця Т.Шевченка в Кирило-Мефодіївському товаристві, а 1925 року він публікує брошуру “Т.Г.Шевченко і кирило-мефодіївці”, в якій на основі матеріалістичної методології з’ясовує соціальні й політичні першопричини зародження революційно-визвольних рухів, утверджує думку про існування в Кирило-Мефодіївському товаристві двох

ідейно-світоглядних орієнтацій — революційної та помірковано-культурницької.

Крім кількох видань про Шевченка й кирило-мефодіївців, Дмитро Багалій друкує розвідки “Т.Г.Шевченко і селяни в переказах і історичній дійсності” (1928), “Т.Г.Шевченко — поет пригноблених мас”, особливо багато уваги приділяє він, зокрема, праці в архівах, історії декабристського руху в Україні та польських повстань 1830—1831 і 1863 рр. Усе, здавалося б, складалося добре: книжки виходять, авторитет старійшини української історичної науки високий, плани на майбутнє в ученого широкі. Він заміряється не просто видати свої вибрані праці під назвою “Монографії по історії України та її культури” в 16 томах, як це передбачено декретом РНК УРСР від 27 грудня 1927 р., а й доопрацювати їх під кутом зору новочасних досягнень радянської історичної науки. Крім праць з історії Чернігово-Сіверської землі, Слобідської та Південної України, міста Харкова та Харківського університету, міст Лівобережної України, революційних рухів в Україні XIX ст., учений замірявся перевидати свої дослідження життя і творчості Г.Сковороди й Т.Шевченка, нарисів з історії української культури й літератури, джерелознавства та історіографії. Готував також нову редакцію своєї “Автобіографії” під назвою “Моє життя в світлі епохи”. Та, на жаль, жодна з цих праць не побачила світу. Адже не все було безхмарно на науковому небосхилі харківського вченого. Упродовж 1929—1931 рр. у пресі з’явилося кілька критичних виступів, у яких відзначення 70-ліття Д.Багалія розцінювалося як вияв активності “буржуазної історіографії на історичному фронті” (М.Волін), а самого вченого звинувачували у пропагуванні історичних положень М.Грушевського, зараховували до “значної групи буржуазних і дрібнобуржуазних істориків” (Т.Скубицький). У січні 1931 р. співробітник очолюваного Д.Багалієм Харківського інституту історії української культури М.Рєдін у статті “Манівцями еkleктики”, уміщеній у газеті “Комуніст” за 18 січня, закидає славетному вченому “спотворення марксизму-ленінізму як бойової єдності теорії і практики” [див. докл.: 9, 112, 137-139].

1929 р. у “Прапорі марксизму” з’являється рецензія Ф.Ястребова на виданий Д.Багалієм “Нарис історії України на соціально-економічній основі”. Її автор безапеляційно стверджує, що в цій праці відсутня “нещадна критика всяких буржуазних концепцій” і “на сьогоднішній день ми не можемо вважати акад. Багалія марксистом, пролетарським теоретиком”. Такий висновок прозвучав для вченого першим тривожним сигналом про те, що й він не застрахований від переслідувань і репресій. Д.Багалія не убезпечувало від партійної критики навіть те, що він неодноразово публічно звинувачував у контрреволюційній діяльності своїх учених-колег, того ж С.Єфремова та інших, які проходили по процесу так званої “Спілки визволення України”. Стривожений і дезорієнтований академік намагається щось заперечувати, зокрема свою приналежність до школи М.Грушевського, але більше уваги приділяє визнанню власних помилок і каяттю [5].

Можливо, видатному історикові України довелося б виступати з покайною промовою на черговій нараді українських істориків, що планувалася на лютий 1932 р., але 9 лютого Д.Багалій несподівано помирає від запалення легенів. Та чи такою вже несподіваною була ця смерть? Дмитро Іванович бачив, як проти нього ожорсточується партійна критика, як лави колег, однодумців, особливо “попутників старого типу”, за висловом тодішнього наркома освіти М.Скрипника, представників “української буржуазної інтелігенції”, до яких безсумнівно зараховували й Д.Багалія, активно “прополює” ДПУ. Упродовж 1928—1929 рр. посилено велася кампанія із цькування академіка С.Єфремова, який днями й ночами готував академічне видання творів Т.Шевченка й не міг увити такого цинізму, як судовий процес над членами так званої СВУ. Авторитетний історик-марксист Д.Багалій змушений був платити високу моральну ціну за свої компроміси, за прагнення оволодіти марксистською ідеологією, за підтримку політичного курсу більшовицької влади. Виконуючи вказівки комуністичної партії, йому довелося викривати “єфремовщину”, а згодом і самому розкаюватися у

власних гріхах.

Сталінський “рік великого перелому” позначився на долі багатьох діячів української літератури, культури й науки. Саме 1930 року Інститут Тараса Шевченка перейменовують на Всеукраїнський літературознавчий науково-дослідний інститут ім. Т.Г.Шевченка, саме того ж року замість щорічника “Шевченко” починає виходити періодичний двомісячник інституту “Літературний архів”, який промовисто відкривається статтею прокурора Л.Ахматова про “націоналістичне шкідництво” в українському літературознавстві. Це він, заступник прокурора Найвищого суду УСРР Л.Ахматов, активно обвинувачував на відкритому процесі у справі “Спілки Визволення України” С.Єфремова та інших українських інтелектуалів. Д.Багалій не міг не завважити, що судовий процес почався 9 березня 1930 р. — у день народження Т.Шевченка, і цю дату партійна верхівка України обрала не випадково. Адже основною постаттю на цьому процесі був академік С.Єфремов, який очолював у ВУАН комісію для видання пам’яток новітнього українського письменства й напередодні свого арешту редагував III і IV томи академічного видання творів Т.Шевченка.

Не міг Дмитро Багалій не прочитати в газеті ЦК КП(б)У “Комуніст” чи в газеті “Вісті” або не почути по радіо (а можливо, він був присутній на відкритті цього судилища) “Винувальний висновок у справі контрреволюційної організації, що іменувалася “Спілкою Визволення України” і готувала повалення Радянської влади шляхом збройного повстання”. У цьому висновку є свідчення вченого В.Ф.Дурдуківського про цілеспрямовану політику наповнення Всеукраїнської академії наук комуністами, партійними діячами, зокрема наркомом М.Скрипником, із метою нейтралізувати національно свідомі наукові сили: “...Наслідки обрання значною, абсолютною й відносною кількістю по окремих відділах частин нових, переважно комуністів, або комуністично настроєних академіків, будуть дуже великі й сумні для Академії: вона загубить своє національне обличчя й свою національну й політичну роль, в ній цілком запанує комуністична ідеологія й комуністичні настрої...” [12, 97].

Не могло не травмувати академіка ВУАН і не змусити замислитися над своїм майбутнім і те, що двоє його колег — академіки С.Єфремов і М.Слабченко — заарештовані й публічно обвинувачуються в підготовці повалення радянської влади (до речі, на початку липня 1929 року М.Слабченко за рекомендацією Д.Багалія був обраний дійсним членом ВУАН. Судили в Харкові й літературознавця Андрія Ніковського, автора популярної книжки “Vita Nuova” (1919), наукового співробітника історико-філологічного відділу ВУАН, головою якого був Д.Багалій. Державні обвинувачі на судовому процесі не раз нагадували із зловтіхою, що Андрій Ніковський обирався до складу Української Центральної Ради, призначався комісаром Києва періоду УНР, був міністром закордонних справ УНР в уряді С.Петлюри й лише 1924 р. повернувся з еміграції в Україну.

Очевидно, що Дмитро Іванович замислювався над тим, із якою масштабністю розгортається кампанія дискредитації, цькування та фізичного знищення українських діячів науки, культури, духовенства Української автокефальної православної церкви, його недавніх однодумців, колег, учнів. І хоча він не зараховував себе до “попутників старого типу”, але його болісно вразив категоричний присуд наркома освіти УСРР М.Скрипника, виголошений на з’їзді Спілки селянських письменників “Плуг”, яку очолював Сергій Пилипенко — заступник Д.Багалія як директора науково-дослідного Інституту імені Т.Г.Шевченка. Нарком закликав забити осиковий кіл у могилу “попутника старого типу”, який помер разом із контрреволюційною Спілкою Визволення України, “що нею “керував” академік Єфремов”.

Можна лише уявити, як переживав ці трагічні події видатний історик, активний і послідовний борець за національно-культурне відродження України, учений-енциклопедист, авторитетний громадський діяч, архівознавець, культуролог. А він так вірив, що жовтнева революція зняла “кайдани з українського слова взагалі й української мови зокрема” і “дала й нам, представникам старої генерації

українознавства, невимовну втіху працювати вкупі з усіма сучасними науковими діячами не лиш для невеличких гуртків інтелігенції, ба й на користь робітничеселянським масам в усіх галузях науки” [1, 20].

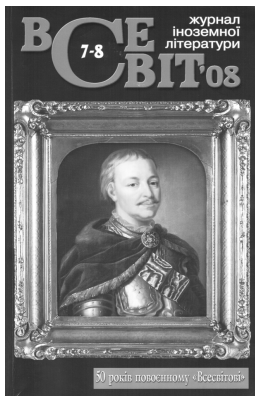
Організатори і творці жовтневого перевороту демонстративно величаво провели в останню путь “видатного радянського вченого, значимого громадського діяча, який віддав останній етап свого життя службі Радянській владі” [6].

“Чи потрібна була Багалієві советська влада?” – таке запитання поставив його учень, видатний історик О.Оглоблін. І відповів: безперечно, ні. Але Багалій був потрібен советській владі, особливо в 1920-х роках. Потрібен був насамперед як визначна українська постать у науковому і громадському житті, до того ж не пов’язана безпосередньо як з українською політикою дореволюційною, так і з політикою періоду національно-державного відродження. Потрібний був “як видатний вчений і організатор наукового і академічного життя” [11, 103].

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. Автобіографія: 50 літ на сторожі української культури. – Харків, 2002.
2. Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1990.
3. Багалій Д. Український філософ Григорій Савич Сковорода // Історія Слобідської України. – Харків, 1990.
4. *История колонизации*. – М., 1887. – Т. XIV. – 614 стр. с картою.
5. *Комуніст*. – 1931. – 18 січн.
6. *Комуніст*. – 1932. – 11 лют.
7. Кравченко В. Битва за Харківський університет // Агора. Україна в європейському контексті. – К., 2007. – Вип. 5. – С. 88.
8. Кравченко В. Передмова: Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї “Автобіографії” // Багалій Д. Вибрані праці. – Харків, 1999.
9. Кравченко В. Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990.
10. Микита В. На світанку створення Інституту літератури // Слово і Час. – 1995. – № 1.
11. Оглоблін О. Пам’яті Дмитра Багалія // *Укр. історик*. – 1988. – № 1. – 4.
12. *Спілка* Визволення України. – Т. 1.
13. Храмов Ю., Руда С., Павленко Н., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України (1918-1921). – К., 1993.
14. *Южная Русь*. Очерки, исследования и заметки Олександры Ефименко. – СПб., 1905.

Наші презентації

ВСЕСВІТ. – 2008. – №7-8.

Черговий номер відкривається трагедією на 5 дій Й.В.Фріча “Іван Мазепа” (рубрика “Скарбниця”). У рубриці “Література ХХ сторіччя” надруковані оповідання італійських письменників Л.Малерби та Л.Біджаретті, поеми Т.С.Еліота, поезія Я.Твардовського і Я.Єсепкіна, новела В.Плюскини “Пештська балада”. Оповідання Б.Лазаревського “Темна ніч” і стаття М.Михайлової “Образ України в збірнику Б.А.Лазаревського “Голос батьківщини” опубліковані в рубриці “Публікації “Всесвіту”. Уміщено статті Р.Лубківського, М.Стріхи, Т.Палинської, Д.Дроздовського, М.Калиниченка, інтерв’ю з американським письменником і кінознавцем С.Муном “Документалістика – це найважче, що може бути сьогодні у світі кіно”. Зі спогадами про М.Лукаша “Неповторність генія” виступає І.Дзюб.

І.Х.